

بررسی هنرهای کاربردی در قلعه صمصام السلطنه شلمزار

ندا امام بخش: کارشناسی ارشد دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکز

nedaemambakhsh@yahoo.com

هومان صفایی بروجنی: کارشناسی ارشد معماری-دانشگاه آزاد اسلامی علوم و تحقیقات تهران

چکیده

سرزمین ایران با موقعیت خاص جغرافیایی خود، پیوسته دستخوش تهاجمات، جنگ ها و لشکرکشی ها بوده است، چنانچه مطالعه ی قلعه ها و استحکامات دفاعی ایران در هر دوره و مکانی، اطلاعات ارزشمندی در مورد سیستم تدافعی آن به دست می دهد. بررسی و مطالعه هنرهای کاربردی این قلعه می تواند ضمن فزونی شناخت و آگاهی فرهنگی، منجر به حفظ و احیای ارزش های ملی میهنی شود. استان چهارمحال و بختیاری در طول تاریخی بر سر راه های تجاری شرق به غرب قرار داشته و همواره جزء مناطق نظامی محسوب می شده است. با توجه به این مزایا همواره قلعه های مختلفی در طول تاریخ در این منطقه ساخته می شده است. پژوهش حاضر از لحاظ هدف کاربردی و از لحاظ روش توصیفی-تحلیلی می باشد. این پژوهش با هدف بررسی هنرهای کاربردی در قلعه صمصام السلطنه شلمزار انجام شده است. بر اساس نتایج پژوهش قلعه صمصام السلطنه شلمزار حدود هزار متر مربع را به خود اختصاص داده است و به سبک ایرانی و مستطیل شکل و در دو طبقه بنا شده است. این بنا تعداد زیادی اتاق و دارای یک ایوان ستون دار است. طبقه اول آن از چند اتاق تشکیل شده است که با طاق و تویزه و خشت خام پوشیده شده است. جلو این اتاق را، ایوانی با ستون های سنگی در بر گرفته است که به شیوه زیبایی و با نقوش حجاری شده گیاهی، تزیین شده است. طبقه دوم، که ایوانی ستون دار، مشابه طبقه همکف داشته است، خراب شده و آثار زیادی از آن باقی نمانده است. همچنین در این بنا از تزیینات آجر کاری و چوب کاری نیز استفاده شده است. از جمله ویژگی های قلعه شلمزار می توان به باز شدن در اصلی و ایوان ورودی آن به سمت کوهستان، دارا بودن کوچه باغ منتهی به در اصلی و قرارگیری بر سر راه تاریخی دزپات اشاره کرد. قلعه صمصام السلطنه در ابتدای حیات خود بنایی دو طبقه بوده است که علاوه بر ساختمان اصلی دارای ساختمان های پشتیبانی نیز بوده است که در حال حاضر فقط عمارت اصلی آن در طبقه همکف پابرجاست.

واژگان کلیدی: هنرهای کاربردی، قلعه صمصام السلطنه شلمزار، چهارمحال و بختیاری

مقدمه

انسان همیشه در حال تغییر و پیشرفت بوده است و این مهم درجهات بسیاری خود را نشان داده است. از زمانی که انسان تصمیم می‌گیرد که برای خود سرپناهی ساخته‌واز غارها و پناهگاه‌های موقت‌رهایی‌یابد و مسکن خود را تکامل دهد حسی درزندگی او پدید می‌آید وآن احساس امنیت و آسایش است؛ و در همین مسیر انسان‌ها فرامی‌گیرند که برای مقابله با خطرات احتمالی از مکان زندگیشان دفاع کنند و در هر منطقه‌ای به فراخور آن زمان برج و باروهایی شکل گرفته وکم کم این بناها روی به سمت پیشرفت گذارده و هرکدام به نوعی نمایانگر فرهنگ و دیدگاه اجتماعی مردمان عصر خود گشتند(امام بخش و صفایی بروجنی، ۵۱).

مسئله امنیت و دفاع از حریم، از مباحثی است که جوامع در طول تاریخ، با آن مواجه بوده‌اند. سرزمین ایران با توجه موقعیت خاص جغرافیایی، تحت عوامل متعددی، پیوسته دست خوش جنگ‌ها و لشکرکشی‌ها بوده است؛ از این روی موضوع دفاع، یکی از دغدغه‌های اصلی مردمان این سرزمین محسوب می‌شده است. این فرایند سبب شده تا فضاهای ساخته شده با رویکرد تدافعی، به عنوان بخشی از فرهنگ این جامعه قلمداد شود(شریف کاظمی و عنانی و محمدیان، ۱۳۹۴). در دوره قاجار، شاهد احداث قلاع بسیاری در ایران هستیم. در این دوره قلعه‌های زیادی به ویژه توسط حاکمان و سران محلی، به عنوان مقر سکونت ساخته شده است(رضا لو و اسلامی نسب و دادخواه، ۱۳۹۳). استان چهارمحال و بختیاری از جمله مناطق کوهستانی فلات مرکزی ایران محسوب می‌شود که در بخش مرکزی رشته کوه‌های زاگرس واقع شده این استان از شمال و مشرق به استان اصفهان از مغرب به استان خوزستان محدود می‌شود(نظری گشنیگانی و نظری گشنیگانی، ۱۳۹۲).

ساخت قلعه تا ۸۰ سال پیش در چهارمحال و بختیاری تداوم داشته است. ایجاد قلعه در چهارمحال بختیاری بدین منظور صورت می‌گرفته است که مکانی امن برای اسکان خوانین و خانواده آنها فراهم شود به صورتی که از یک طرف امنیت را فراهم کند و از سوی دیگر ابهت حاکم را نمایان سازد. خوانینی که در دستگاه حکومت منطقه‌ای(اصفهان و چهارمحال و بختیاری) از موقعیت بالایی برخوردار بوده‌اند و رفت و آمدهای بیشتری با سران حکومت داشتند تمام توان خود را برای ساخت قلعه مجلل به کار می‌بردند(امام بخش و صفایی بروجنی، ۱۳۹۹). استان چهارمحال و بختیاری را می‌توان به دلیل وجود دستگاه حاکمیت ایلی و زندگی قبیلله‌ای به سرکردگی ایلخان، در دوره قاجار، پرقلعه‌ترین منطقه ایران در تاریخ معاصر دانست(آذرنیوش، ۱۳۹۸). قلعه‌های استان چهارمحال و بختیاری از جمله یادگارهای ارزشمند دوره قاجار است که تزیینات وابسته به معماری آن همواره جلوه ویژه‌ای داشته است(احمدی و اصغریان، ۱۳۹۷). از آن جای که تعدادی از این قلعه‌ها کماکان در این استان پابرجا مانده است هنرهای تزیینی و کاربردی زیبای از جمله نقاشی هنر و سنگ تراشی و معرق منبت بر روی چوب در این بناها به خوبی مشهود است(نظری گشنیگانی و همکاران،).

قلعه‌های استان چهارمحال و بختیاری از جمله یادگارهای ارزشمند دوره قاجار است که تزیینات وابسته به معماری آن همواره جلوه ویژه‌ای داشته است. از جمله این آرایه‌ها تزیینات گره چینی چوب است که در قسمت‌های مختلف این قلعه‌ها به کار رفته است. گره چینی از جمله هنرهایی است که در انواع تزیینات وابسته به معماری هم چون کاشی کاری، آجرکاری، گچ بری، آینه کاری و به ویژه تزیینات چوبی در، پنجره، سقف، ضریح و مواردی از این دست کاربرد داشته است(احمدی و اصغریان، ۱۳۹۷). مسئله پژوهش اینجاست که قلعه صمصام السلطنه شلمزار با وجود آنکه یکی از قلاع مهم استان چهارمحال و بختیاری است و تزیینات معماری گوناگونی در آن به کار رفته است اما هنوز آن طور که شایسته است مورد مطالعه و ارزیابی قرار نگرفته است جنبه‌های گوناگون هنرهای کاربردی این قلعه به اندازه کافی مورد بررسی قرار نگرفته است. قلعه صمصام السلطنه شلمزار یکی از قلعه‌های دوره قاجار می‌باشد که تزیینات بخصوصی در آن به کار گرفته شده است. با توجه به مطالب بیان شده سوال اصلی پژوهش به شرح زیر است هنرها و تزیینات کاربردی قلعه صمصام السلطنه شلمزار چگونه است؟

پیشینه پژوهش

در رابطه با پیشینه پژوهش تحقیقاتی انجام شده که در زیر به نمونه‌هایی از آنها اشاره می‌کنیم: امام بخش و صفایی بروجنی(۱۳۹۹)، پژوهشی با عنوان "مقایسه طرح الگوی خانه‌های قاجاری و قلعه صمصام السلطنه شلمزار" انجام دادند. نتایج نشان داد که معماری این قلعه به گونه‌ای است که شامل دو طبقه و درونگرا بوده که تزیینات وابسته معماری بنا شامل نقوش سنگی، تزیینات آجری و پروازبندی‌های سقف است. احمدی و اصغریان(۱۳۹۷)، پژوهشی با عنوان "هنر گره چینی چوب بر سقف قلعه‌های قاجاری چهارمحال و بختیاری" انجام دادند. در میان قلعه‌های استان چهارمحال و بختیاری، تزیینات گره چینی چوب تنها در سقف قلعه‌های چالشر، دزک، جونقان، شلمزار، سورک و بارده به کار برده شده است. سیزده گره مختلف در تزیینات سقف‌ها به کار رفته که در این میان گره لوزی مربع بیشترین میزان استفاده را داشته و ترکیب هندسی این گره‌ها در سقف فضاهای داخلی به نسبت فضاهای بیرونی، پیچیدگی و ظرافت بیشتری داشته است.

کیانی هرچگانی و اسماعیلیان دهکردی(۱۳۹۶)، پژوهشی با عنوان "بررسی نقاشی‌ها و حجاری‌های قلعه چالشر" انجام دادند. قلعه چالشر شامل نقوش افسانه‌ای و اسطوره‌ای، زندگی روزمره، گل و گیاه، گل و گلدان، گل و مرغ، نقوش پیچش گیاهی و نقوش فرشته است. اتاق‌های این قلعه نیز با نقوشی به سبک نقاشی لندنی که تلفیقی از هنر نقاشی ایرانی و غربیست تزیین شده و این سبک نقاشی در تمام قسمت‌های مختلف قلعه به شیوه‌های گوناگون به کار گرفته شده است. یزدان پناه و همکاران(۱۳۹۳)، کتاب با عنوان "یک خانه در نقش: پژوهشی در آرایه‌های معماری قلعه چالشر، متعلق به قاجار(حجاری‌های نقش پرازانه و نقاشی‌های دیواری خانه‌های احمدخان و محمودخان)... " نوشته است. این پژوهش به دسته‌بندی و تحلیل نقوش و تزیینات وابسته به معماری «قلعه چالشر» پرداخته است.

شاهوردی قهفرخی(۱۳۹۲)، پژوهشی با عنوان "فن شناسی و آسیب شناسی ستون‌های سنگی قلعه صمصام شلمزار برای ارائه طرح حفاظت" انجام داد. نتایج به دست آمده نشانگر آن است که عوامل محیطی و دخالت‌های انسانی به مرور زمان به روند آسیب‌های ناشی از مرحله ساخت سرعت بخشیده و آسیب‌های جدیدی پدید آورده‌اند. نظری گیشنیانی و همکاران(۱۳۹۲)، پژوهشی با عنوان "بررسی هنرهای کاربردی در بنای تاریخی قلعه امیر مفخم روستای دزک چهارمحال بختیاری" انجام دادند. با توجه به اینکه این بنا مربوط به دوران قاجاریه می‌باشد بسیاری از هنرهای به کاررفته تحت تاثیر فرهنگ غرب قرار گرفته و بصورت ناشیانه در این بنا نمود پیدا کرده‌اند. سورکی(۱۳۸۷)، پژوهشی با عنوان "است که به راهنمایی سوسن بیانی و در دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران دفاع شده است. این پژوهش صرفاً متکی بر تزیینات این قلعه نبوده و دسته‌بندی کلی از آرایه‌های آن ارائه می‌دهد. امام بخش(۱۳۹۲)، در پایان نامه کارشناسی رشد خود با عنوان "طرح مرمت و احیاء قلعه صمصام السلطنه شهر شلمزار" انجام داد. در این تحقیق سعی بر این بوده که با توجه به احترام به مالکین قلعه که برای مردم منطقه نیز ارجمند بوده‌اند و استفاده از منظر طبیعی و زیبای شلمزار علاوه بر زنده نگاه داشتن خاطرات مردم منطقه با کمک گرفتن از پتانسیل‌های فضایی قلعه و شهر برای جوانان منطقه امکانات فرهنگی را فراهم کرده و جذب گردشگر در شهر را افزایش دهیم.

روش تحقیق

روش این پژوهش به صورت توصیفی-تحلیلی می باشد. در توصیف و تحلیل محتوا براساس قواعد منطقی پرداخته شده تا نتیجتاً به بهترین نظرها رسیده و ابهامات موجود و جایگاه واقعی موضوع را شناخته و ارائه نماییم. همچنین نگارنده در صدد بوده است که طرز ارائه مطالب تحقیق ضمن این که از جنبه‌های نظری برخوردار باشد، جنبه‌های عملی و کاربردی نیز داشته باشد. در واقع در تهیه و گردآوری سعی شده است با استفاده از روش تحلیلی و منابع کتابخانه‌ای، نظرات محققان در هر زمینه که مربوط به این عنوان باشد، جمع آوری و در حد امکان با رجوع به کتب و مقالات، موضوعات بررسی شده و همچنین رویه عملی محاکم نیز در آن خصوص بیان می‌گردد و در نهایت به عنوان نتیجه، فشرده نتایج به دست آمده به منظور ارائه پاسخی در خور شایسته به سؤالات تحقیق بیان می‌گردد و با نتیجه گیری بحث را پایان می‌بریم. از دو روش برای جمع آوری مطالب استفاده شده است. الف) روش کتابخانه‌ای: از آنجا که کلیه دانش‌های بشری را می‌توان در کتاب و کتابخانه جستجو کرد، به جهت جمع آوری اطلاعات، قبل از استفاده از هر ابزار دیگری از کتاب استفاده شده است. ب) اینترنت: برای این که مطالب جمع آوری شده از طریق روش کتابخانه‌ای با مطالب روز تطبیق داده شود، از اینترنت استفاده شده است. با مراجعه مستقیم به منابع موجود در کتابخانه و مطالعه کتب مختلف تاریخی و مقالات، مطالب مورد نظر با فیش برداری جمع آوری می‌شود.

مبانی نظری

قلعه

قلعه معرب واژه‌های پارسی به صورت های کلا، کلات و کلاک است که همانند بسیاری از واژگان هنگام تعریف کاف به قاف تغییر کرده و از فارسی وارد عربی شده است. در زبان فارسی، در قدیم بیشتر واژه دز و دیز در این « معنی رواج داشته و این در بسیاری از نام های جغرافیایی هم دیده می شود. چنانکه دزفول (دزپل) به معنای پل قلعه است و دیزج که نام بسیاری از روستاهای ایران است معرب دزگ و دیزگ به معنای قلعه کوچک است. دزدار (دزدار) فارسی به معنای محافظ قلعه نیز در زبان ترکی عثمانی به عاریت گرفته شده و در مناطق تحت چیرگی عثمانی از جمله در بوسنی استفاده می شود. قلعه به عنوان مفهومی منسجم پذیرفته شد است. ریشه آن به اروپا بازمی‌گردد و بعدها صلیبی و آن را به بخش هایی از خاورمیانه گسترش داده اند. این گروه منسجم یک اصل رایج را به اشتراک می گذارند، که با حالتی خاص از جنگ سر و کار دارد، و تاثیرات رد و بدل می کند (ندادی فر و همکاران، ۱۳۹۵: ۳۶۸).

پیشینه قلعه در استان چهارمحال و بختیاری

پیشینه قلعه در استان چهارمحال و بختیاری به پیشینه یک جا نشینی و شکل گیری روستا در استان بازمی‌گردد. تخریب و از بین رفتن این قلاع در میان بافت روستا به آنها جنبه ای افسانه ای، تاریخی داده است و بدون آنکه از سازندگان و استفاده کنندگان از آنها اطلاع مشخصی وجود داشته باشد بنام یکی از پادشاهان و اساطیر نامگذاری شده اند مانند: قلعه بهرام گور، قلعه رستم، قلعه کیکاووس و... آنجایی که در انتصاب این امکنه در مانده اند نام قلعه قدیمی بر آنها نهاده اند. ویا در بافت روستایی، آنجایی که اثری از مخروبه های قلاع وجود ندارد محله یا کوچه ای بنام قلعه نامیده می شود. مانند محله سرقلعه، کوچه قلعه، کوچه حاجی و... ممکن است بعضاً هیچ گاه قلعه نبوده باشند ولی باعث شکل گیری و بوجود آمدن قلاع خوانین و حکام محلی بوده اند که امروزه در بسیاری از روستاهای استان مخروبه‌های آنها و روستاهایی چند به صورت زنده و فعال و یا به صورت نیمه مخروبه بجای مانده و آنها را قلعه خانی می نامند (امام بخش و صفایی بروجنی، ۱۳۹۹: ۴۵).

معماری قلعه ها و کارکرد های آن

از نظر کارکردهای معماری قلعه ها طیف وسیعی از سازه ها را در برمی گیرد. تنوع در شکل ظاهری قلعه ها موجب شده تا تصور شود که وجود قلعه ها قبل از اینکه ناشی از ضرورت انطباق با محیط جغرافیایی خاص بوده باشد و یا نتیجه شدت گرفتن ناامنی، بیشتر متأثر از سبک معماری به خصوصی است (زارعی و باباکمال، ۱۳۹۳: ۱۹۹). به عبارتی دیگر، شکل قلعه، نوعی معماری است که در موارد گوناگون به کار رفته و از ویژگی های کهن تمدن ایرانی در فلات آسیای مرکزی و خاور نزدیک است. در قلاع دوران اسامی، شکل، جنس و تعداد برج و باروها به اهمیت و وسعت هر شهر و نیز به شرایط اجتماعی و طبیعی هر منطقه بستگی داشت. اما عموم آن ها دارای دیواری بلند، عریض و طولانی و برج هایی استوانه ای یا چند وجهی و یک یا چند دروازه برای ورود و خروج و گاهی نیز خندقی در گرداگرد خود بودند که دسترسی به آن را دشوار می کرد. با وجود تفاوتی که از نظر شکل، ابعاد، اندازه، طرح و مصالح در این گونه قلعه ها وجود دارد، از لحاظ نوع مناسبات حاکم بر زندگی قلعه نشینان، تقریباً یکسان بودند. این مناسبات در کنار عوامل طبیعی و جغرافیایی منطقه، نقش تعیین کننده ای در شکل گیری بافت ساختمانی و عملکرد بخش های مختلف قلعه ها بر عهده داشته و همه آنها را در نوع ویژه ای از معماری گرد آورده است. همچنین قلاع عموماً دارای استحکامات نظامی از جمله برج، بارو و خندق می باشند، برخی حکومتی، برخی مسکونی و برخی حکومتی مسکونی هستند (سپهلی و همکاران، ۱۳۹۴: ۳۲).

قلعه صمصام السلطنه شلمزار

شهر شلمزار در لغت به معنی کتیرا زار است یعنی جایی که به وفور گیاه کتیرا می روید از این رو در اقتصاد این شهر تاثیر به سزایی گذاشته است. قلعه تاریخی شلمزار با مساحتی افزون بر دو هزار مترمربع و زیر بنای ۵۰۰ مترمربع در شمال غرب شلمزار و فاصله ۴۵ کیلومتری شهرکرد مرکز چهارمحال و بختیاری واقع شده است (احمدی و اصغریان، ۱۳۹۸: ۷۱). قلی خان ملقب به صمصام السلطنه پس از جنبش مشروطیت به مقام صدر اعظمی ایران رسید و جهت سکونت خود در این شهر قلعه های ساخت (آخوندی و زمانی پور، ۱۳۸۵: ۱۱).

قلعه صمصام السلطنه یکی از قلعه های مسکونی استان چهارمحال و بختیاری است که در شهر شلمزار که در جنوب شهرکرد قرار دارد واقع است که در سال ۱۳۰۷ ه.ق به دستور نجف قلی صمصام ساخته شده است. قلعه صمصام به دلیل موقعیت سیاسی خاصی که خوانین ساکن در آن داشته اند مرکز تصمیمات مهمی بوده که در تاریخ این مرزوبوم نقش بسزایی داشته است. از جمله این اتفاقات قیام مشروطیت بوده است که خوانین صمصام از سرکردگان اصلی آن در منطقه بختیاری بوده اند (امام بخش، ۱۳۹۲: ۱). قلعه صمصام السلطنه شلمزار ۲۶ آذرماه ۱۳۵۶ به شماره ۱۵۰۶ در فهرست آثار ملی ایران به ثبت رسیده است (حسینی تشنیزی، ۱۳۹۳: ۴). قلعه شلمزار برای ساعاتی در تاریخ، حکمرانان حاضر در آن اعلام پایتختی کردند. قلعه صمصام السلطنه شلمزار در دوران انقلاب مشروطه به مدت ۲ ساعت مرکز فرماندهی کشور ایران انتخاب شد. تصویر شماره (۱)

تصویر شماره (۱) نمایی از قلعه شلمزار (منبع: نگارنده)

معماری قلعه صمصام السلطنه شلمزار

مساحت این قلعه حدود هزار متر مربع است. شکل بنا مستطیل بوده و در دو طبقه ساخته شده است (سایت استان چهار محال و بختیاری) این قلعه درونگرا بوده که تزئینات وابسته معماری بنا شامل نقوش سنگی، تزئینات آجری و پروازبندی‌های سقف است (عربشاهی، ۱۳۹۳: ۱). پلان قلعه مستطیل و دارای ایوان ستوندار روبه جنوب است. مصالح به کاررفته در آن خشت با نمای آجر و ملاط گچ و خاک است. ایوان از وسط دارای پیشخوان دوسطونی و درب ورودی اصلی اعیانی رو بروی پیشخوان قرار دارد، بنا شامل: ده اتاق و سه انبار متصل به آنست. سقف اتاقها با طاق ضربی و سقف ایوان با تیر چوبی پوشیده شده و پشت بام تمامی بنا مسطح و دیوارها با گچ اندود گردیده اند. رو بروی درب اصلی راه پله سنگی طبقه فوقانی واقع شده است. اتاقها در دردیف قرار دارند (امام بخش و صفایی بروجنی، ۱۳۹۹: ۵۷). تصاویر شماره (۲)

تصویر شماره (۲) قلعه صمصام السلطنه شلمزار منبع: نگارنده

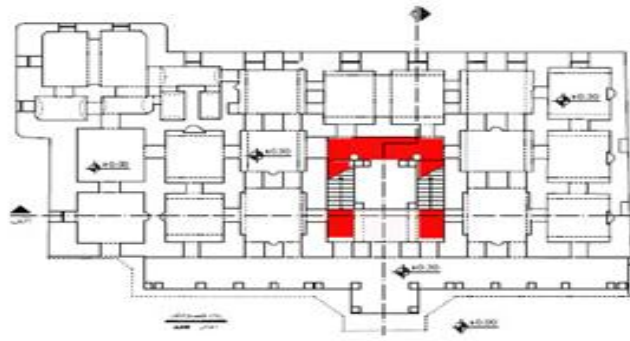
طبقه اول دارای چندین اتاق با طاق و تویزه و با خشت خام پوشش شده. بسیار محکم و استوار باقی مانده است. جلو این طاق را ایوانی با ستون های سنگی در بر گرفته است. که با نقوش حجاری شده گیاهی ترئین شده است. طبقه دوم که ایوانی ستون دار مشابه طبقه همکف داشته است خراب شده و آثار زیادی متاسفانه بر جای نمانده است. تصویر شماره (۳)

تصویر (۳) معماری قلعه صمصام السلطنه شلمزار (قربانی و ولی بیگ، ۱۳۹۴: ۱).

بنا دارای ایوان سراسری با ستون ها و دوستون های حجاری شده است. قسمت اعظم تزئینات بنا از بین رفته و تنها حجاری ها، قسمت محدودی آجرچینی و گره چینی باقی مانده است. گره چینی بر سقف های چوبی در دو قسمت سقف پلکان مابین طبقات و زیرپل های باقی مانده است. تصویر (۴)

تصویر (۴) جایابی گره چینی چوب در سقف های قلعه شلمزار (احمدی و اصغریان، ۱۳۹۸: ۷۲).

سقف پلکان ما بین دو طبقه دارای گره های لوزی مربع از جنس چوب و رنگ شده، به مساحت ۳۲.۲۶ متر مربع است. و قسمت زیرین محل تلاقی پلکان، دارای گره لوزی مربع است. وسط هر یک از قاب ها، میخکوبی با نقش چلیپایی به کار برده شده است. این گره به مساحت ۸.۸ متر مربع کار شده است. در سقف ایوان ها تنها قاب دورتادور به جای مانده و قسمت وسطی کاملاً تخریب شده است (احمدی و اصغریان، ۱۳۹۸: ۷۲). تصویر شماره (۵)

تصویر (۵) سقف پلکان (نگارنده)

در سقف ایوان ها تنها قاب دورتادور به جای مانده و قسمت وسطی کاملاً تخریب شده است (احمدی و اصغریان، ۱۳۹۸: ۷۲). تصاویر شماره (۶-۷)

تصویر (۷) نمایی از ستون و پلکان قلعه صمصام السلطنه شلمزار (نگارنده)

تصویر (۶) نمایی از قلعه صمصام السلطنه شلمزار (نگارنده)

دارای چندین اتاق بصورت طاق و چشمه و با خشت خام ساخته شده است و محکم و استوار باقی مانده است. جلو این اتاق راه، ایوانی با ستون های سنگی در بر گرفته است که به شیوه زیبایی و با نقوش حجاری شده گیاهی، تزیین شده است (احمدی و اصغریان، ۱۳۹۸: ۷۲).

یافته ها

ویژگی های هنری

با دقت در معماری قلعه صمصام السلطنه شلمزار می توان به ویژگی های هنری و تزئینات زیبایی مانند حجاری کار، آجر کاری و چوب کاری و... به کار برده شده است که در زیر هر کدام از این هنر ها تشریح شده است:

طبق گفته ها و روایاتی که در خصوص قلعه شلمزار شده است این قلعه دارای تزئیناتی در طبقه بالا و نیز طبقه همکف بوده است مثل گچ بری های زیبا و نیز دربهایی از چوب گردو که برخی دارای تزئیناتی بوده است و متأسفانه طبقه بالا که به طور کامل تخریب شده و در طبقه همکف نیز در حال حاضر بر روی تمام دیوارها لایه ای اندود کشیده شده که در نظر بیننده گویی این بنا هیچ گاه دارای تزئینات نبوده است! از درهای چوبی هم به غیر از یکی دو عدد از درب های معمولی چیزی باقی نمانده است که به آنها می پردازیم. تنها اثر بارزی که از تزئینات در این قلعه دیده می شود تزئینات حجاری ستون هاست که همچنان استوار و پابرجاست. از تزئینات چوبی نیز به استناد عکس قدیمی که از اثر مانده به طور بسیار مختصر می توان نتایجی حاصل کرد.

کاربرد هنر حجاری در قلعه شلمزار

با توجه به اینکه فقط طبقه همکف اعیانی قلعه به جای مانده که دارای ایوان ستوندار است، لذا هنر حجاری تنها در ستون های ایوان وستون های زیر راه پله پشت بام قابل مشاهده است.

الف) ستونهای ایوان

ایوان در کل دارای ۱۸ ستون سنگی است. لبه ایوان با تخته سنگی لبه دار پوشیده شده است، و روی آنها پا سنگ ستون قرار دارد که چهار طرف آنها فرز کاری شده است. پاستونها در چهار جانب دارای نقوش حجاری شده هستند که این نقوش به صورت قرینه روبروی هم قرار دارند و عبارتند از: نقش گل و گلدان (گلدانها پایه دار و زیر آنها نقش چهارپایه حجاری گردیده است) و دو نقش مرکب دلخواه حجار. در زوایای پاستونها نقش گلدان حجاری شده که ساقه گل به صورت ساده بالا آمده و در رأس آن چند برگ قرار دارد. خشت های زیر ستونها دارای مقاطع مربع هستند، که اضلاع به صورت برجسته فرز کاری شده است و پایه ستون ها دارای نقوش گیاهی حجاری شده هستند (امام بخش و صفائی بروجنی، ۱۳۹۹: ۶۹-۷۰). تصویر شماره (۸) و (۹)

تصویر شماره (۹) طرح ستونهای حجاری شده (منبع: نگارنده)

تصویر شماره (۸) طرح ستونهای حجاری شده (منبع: نگارنده)

ستونها از نوع چهارگوش شیاردار هستند و در زوایای آنها (شبهه پاستونها) گلدان هایی حجاری شده است. که ساقه گل تا انتهای ستون ادامه دارد و در رأس آن چند برگ گل مشاهده می گردد. در هر جانب ستون یک شیار وجود دارد، سرستون ها از نوع مختلط هستند و نقوش مختلط گیاهی به صورت متعادل و زیبا در سر ستون ها حجاری گردیده است.

ب) ستونهای راه پله

زیر راه پله ای که از پاگرد تا پشت بام امتداد دارد، چهارستون سنگی قرار دارد. ستون های ابتدای راه پله کوتاه و ستونهای دوم، تقریباً به ارتفاع ستون های ایوان هستند، هر چهارستون از نوع چهارگوش شیاردار می باشند. در دو طرف پاستون ستون های بلند (نقش اژدهایی در حال بلعیدن بره ای) می باشد داخل یک کادر مستطیل حجاری گردیده است. در زوایای کادر نقش چهار ستاره مشاهده می گردد. نقش سرستون ها را نقوش گیاهی تشکیل می دهد. پاستون ستون های کوتاه، از روبرو دارای نقش انسانی هستند، که تفنگی را بدست گرفته در حال حرکت است و از روبرو نگاه می کند. در لوله تفنگ او یک شاخه گل قرار دارد این دو نقش که شبیه به هم هستند، شل به دوش، قطار فشنگ به کمر بسته، کلاه نمدی به سر، چکمه به پا و شلوار پوشیده اند.

طرف دیگر این پاستون ها نقوش گیاهی حجاری شده و در زوایا مانند پاستون های ایوان دارای نقش گل و گلدان هستند. ستون ها و سر ستون های این دو شبیه دو ستون بلند مقابل آنهاست. نقوش ستونها هرگز به صورت یکنواخت تکرار نشده اند بلکه تکرار آنها حالتی متناوب دارد. تزئینات سنگی معمولاً پردوام ترین نوع تزئینات در یک بنا هستند و به همین دلیل است که تقریباً همه تزئینات غیر سنگی تخریب شده و از بین رفته اند. تصویر شماره (۱۰)

تصویر شماره (۱۰) ستونهای حجاری شده زیر راه پله (امام بخش و صفائی بروجنی، ۱۳۹۹: ۷۰).

چوب آرابی

هنر چوب آرابی در درب های اصلی دو طبقه اعیانی، قاب بندی های زیر سقف ونرده لبه راه پله بکار رفته است. دودرب چوبی شبیه به هم در قلعه موجود است. درب اصلی طبقه همکف تقریباً سالم و درب اصلی طبقه فوقانی که از جای کنده ودر باغی در روستای ایرانچه نصب گردیده که صدمات زیادی دیده و تقریباً قابل تعمیر نیست. این درب ها دولنگه و دارای چهارچوب شیاردار هستند که دربالا به صورت نیم بیضی درآمده است. نیم بیضی پائین شبیه " آکلاد" شیاردار است، که از میان آند و نیم قوس منشعب گردیده است. به نظر آقای آخوندی منظور هنرمند چوب آرا در این قسمت درب نشان دادن دو چشم در طرفین و ابروان در بالا بوده است که شاید در ارتباط با چشم زخم و نظر زدن بوده است. هر دولنگه درب دارای یک قاب بزرگ در بالا و یک قاب بزرگ در پائین هستند(امام بخش و صفائی بروجنی، ۱۳۹۹: ۷۰-۷۱). تصاویر شماره (۱۱) و (۱۲)

تصویر شماره (۱۱) نمونه ای به جای مانده از بازشوهای بالای درب اصلی ورود به عمارت(منبع:آرشیو اداره میراث فرهنگی چهارمحال)

تصویر شماره (۱۲) تصویر قدیمی از توفال کوبی سقف درطبقه بالا(منبع:آرشیو اداره میراث فرهنگی چهارمحال)

در قاب های بالایی با سیم های فلزی و معرق چوب، نقش گل وگلدان به صورت هنرمندانه ای تزئین گردیده است. درقاب های پائینی با استفاده از تکنیک فوق نقوش گیاهی مشاهده می گردد. نرده لبه راه پله ها به شیوه معمول و با ستون های چوبی کوچک خراطی شده به وجود آمده اند. قاب بندی های زیر سقف با ایجاد نقوش هندسی توسط بازوها و سپس قاب هایی از چوب گردو تزئین گردیده اند. این بخش از تزئینات به لایه تزئینی زیر سقف سرسرا و فضای ایوان محدود می شود دارای هندسه ای ساده متشکل از تقسیمات شطرنجی با نقوش خاصی که درتصاویر به وضوح دیده می شوند(امام بخش و صفائی بروجنی، ۱۳۹۹: ۶۹-۷۰).

آجر کاری

تزئینات آجری در قلعه شلمزار کم به کار رفته است و بیشترین تزئینات در این مورد را می توان به نمای جبهه غربی بنا اشاره کرد. وستوری بالای در انبار در انتهای نمای جنوبی. تصویر شماره (۱۳)

تصویر شماره (۱۳) آجر کاری دیوار های قلعه صمصام السلطنه شلمزار(منبع: نگارنده)

تحلیل یافته ها

همانطور که در جدول شماره (۱) مشاهده می شود قلعه صمصام السلطنه شلمزار دارای تزیینات معماری هنر حجاری، چوب کاری و آجر کاری می باشد.

جدول (۱) تحلیل یافته ها

هنرهای به کار رفته در قلعه صمصام السلطنه شلمزار			
منبع	توضیحات	تصویر	
نگارنده	در قلعه شلمزار پاستونها در چهار جانب دارای نقوش حجاری شده هستند که این نقوش به صورت قرینه روبروی هم قرار دارند و عبارتند از: نقش گل و گلدان، و دو نقش مرکب دلخواه حجار. در زوایای پاستونها نقش گلدان حجاری شده که ساقه گل به صورت ساده بالا آمده و در رأس آن چند برگ قرار دارد. خشت های زیر ستونها دارای مقاطع مربع هستند، که اضلاع به صورت برجسته فرز کاری شده است و پایه ستون ها دارای نقوش گیاهی حجاری شده هستند.		هنر حجاری
آرشیو اداره میراث فرهنگی چهارمحال	هنر چوب آرایی در درب های اصلی دو طبقه اعیانی، قاب بندی های زیر سقف و نرده لبه راه پله بکار رفته است. دودرب چوبی شبیه به هم در قلعه موجود است. در قاب های بالایی با سیم های فلزی و برنجی و معرق چوب، نقش گل و گلدان به صورت هنرمندانه ای تزئین گردیده است. در قاب های پایینی با استفاده از تکنیک فوق نقوش گیاهی مشاهده می گردد.		چوب آرایی
نگارنده	تزیینات آجری در قلعه شلمزار کم به کار رفته است و بیشترین تزیینات در این مورد را می توان به نمای جبهه غربی بنا اشاره کرد. و سنتوری بالی در انبار در انتهای نمای جنوبی.		آجر کاری

نتیجه گیری

وجود آثار باستانی در یک شهر گویای حوادث رقم خورده و عقاید و آداب رسوم آن شهر است که می تواند اطلاعات دقیقی را به ما بدهد. روستاهای سورک، دستگرد امامزاده، دزک، قلعه سلیم، قلعه تک و شهرهای شلمزار و دستنآ به دلیل قرار داشتن در مسیر جاده تاریخی دزپارت و موقعیت راهبردی آن ها از توجه ویژه دولت های وقت برخوردار بوده و قلعه های متعددی در این شهرها و روستاها ساخته شده است. قلعه صمصام السلطنه شلمزار در استان چهارمحال و بختیاری و در جنوب غرب ایران قرار دارد. این قلعه یکی از مهم ترین آثار استان چهارمحال و بختیاری است که مربوط به دوران قاجار است و به خاطر قدمت زیادی که دارد از مهم ترین آثار باستانی به شمار می رود و در زمره جاذبه تاریخی قرار گرفته است. قلعه صمصام السلطنه در سال ۱۳۰۷ به دستور "حاج نجف قلی خان بختیاری" ملقب به "صمصام السلطنه" ساخته شد. این قلعه دارای ایوان و پیشخوان ستون دار سنگی است. این بنای زیبا در ۴۰ کیلومتری شهر کرد و در شهر شلمزار قرار دارد و در سال ۱۳۸۷ در فهرست آثار ملی ایران به ثبت رسیده است. عواملی همچون اقلیم، مصالح در دسترس، تناسب هندسی شیوه ساخت به شکل مستقیم در ویژگی های معماری قلعه ها آنها تأثیرگذار بوده اند.

با تحلیل ویژگی های گوناگون معماری ورودیها می توان بخشی از دانش فراموش شده معماری در استان را در این بناهای شاخص آشکار ساخت. بین ابعاد، تناسب، مصالح و تزیینات دوره های گوناگون و شیوه معماری ورودی قلعه ها در استان چهارمحال و بختیاری ارتباط مستقیم وجود دارد. امروز تنها بخش طبقه همکف این قلعه بر جای مانده که جزو ساختمان های تک ایوانه بوده که رو به شرق دید داشته و در دو سوی آن باغ ایرانی گسترانیده شده است. این قلعه از نمونه قلعه هایی است که دارای ستون های سنگی منحصر به فرد دوره قاجاریه می باشد. با بررسی ساختار ستون ها می توان اطلاعات مناسبی از هنر حجاری دوره قاجاریه را در اختیار قرار دهد. ستون های بنا با گذشت زمان، متحمل آسیب های گوناگونی شده اند که برای جلوگیری از ویران شدن بیشتر و فراهم آوردن شرایطی مطلوب برای تأمین بقا و ادامه حیات این اثر ارزشمند باید اقدامات مناسبی صورت گیرد. این قلعه دارای ایوان و پیشخوان ستون دار سنگی است. مساحت آن حدود هزار

مترمربع است. شکل بنا مستطیل بوده و در دو طبقه ساخته شده‌است، طبقه اول دارای چندین اتاق با پوشش طاق و تویزه و با خشت خام ساخته شده و هنوز محکم و استوار باقی مانده است. جلو این اتاق را ایوانی با ستون‌های سنگی دربر گرفته که با نقوش حجاری شده گیاهی تزیین شده است. این قلعه که از مظاهر بارز تلفیق معماری ایرانی و فرنگی به شمار می‌آید و تزیینات جالب توجهی در خود دارد، به عنوان عمارت محل سکونت خوانین، نقش تاثیرگذاری بر تحولات سیاسی عصر قاجار این منطقه داشته است. همچنین نتایج نشان داد که در قلعه صمام السلطنه شلمزار علاوه بر حجاری کاری های ستون های سنگی از هنرهای همچون چوب کاری و آجر کاری نیز استفاده شده است.

منابع

۱. احمدی، عباسعلی. اصغریان، مرضیه. ۱۳۸۳. هنر گره چینی چوب بر سقف قلعه های قاجاری چهارمحال و بختیاری. نشریه نگاری(هنر اسلامی) پیاپی ۱۶.
۲. امام بخش، ندا. ۱۳۹۲. طرح مرمت و احیاء قلعه صمصام السلطنه شهر شلمزار. پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران
۳. امام بخش، ندا، و صفائی بروجنی، هومان. ۱۳۹۹. یادگاری از عمارت های خانی قاجار(معرفی و شناخت قلعه صمصام السلطنه). ناشر: سنجش دانش، چاپ اول.
۴. امام بخش، ندا، و صفایی بروجنی، هومان. ۱۳۹۹. مقایسه طرح الگوی خانه های قاجاری و قلعه صمصام السلطنه شلمزار، اولین کنفرانس علمی پژوهشی شهرسازی، عمران، معماری و محیط زیست.
۵. آخوندی سورکی، اردشیر. ۱۳۷۲. قلاع استان چهار محال و بختاری، پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه تهران، استاد راهنما: سوسن بیانی. استاد مشاور: سرفراز، علی اکبر.
۶. حسینی تشنیزی، سید بهادر. ۱۳۹۳. پایتخت چند ساعته انقلابیون مشروطه در معرض نابودی. <https://www.irna.ir>.
۷. خدادادی فر، سارا، و غفاری خلف محمدی، سید محمد، و ولی بیگ، نیما. ۱۳۹۵. تحلیل ساختار هندسه کالبدی در فرم معماری فضاهای شهری نظامی، نمونه موردی: قلعه سردار اسعد در استان چهارمحال و بختیاری، مدیریت شهری، شماره ۴۳، صفحات ۳-۶۷-۳۸۸.
۸. رضا لو، رضا، و اسلامی نسب، مهتاب، و دادخواه، مهتاب. ۱۳۹۳. بررسی معماری بنای تاریخی قلعه مظفری شهر الشتر، دومین کنگره بین المللی سازه، معماری و توسعه شهری.
۹. سهیلی، جمال الدین، و محمودی زرنندی، مهناز، و صالحی، زینب. ۱۳۹۴. الگوهای طراحی معماری قلعه های استان ایلام در دوره قاجار با تأکید بر الگوهای رفتاری، فصلنامه شهر ایرانی-اسلامی، شماره ۲۱، صفحات ۳۱-۴۵.
۱۰. شاهوردی قهفرخی، زهره. ۱۳۹۲. فن شناسی و آسیب شناسی ستون های سنگی قلعه صمصام شلمزار برای ارائه طرح حفاظت، پایان نامه کارشناسی ارشد.
۱۱. شریف کاظمی، خدیجه، و عنانی، بهرام، و محمدیان، فخرالدین. ۱۳۹۴. دومین همایش ملی باستان شناسی ایران.
۱۲. شیخی سینی، فخرالدین. ۱۳۸۹. بررسی و تحلیل باستان شناختی قلاع قاجاری استان چهارمحال بختیاری، پایان نامه کارشناسی ارشد. دانشگاه محقق اردبیلی.
۱۳. عربشاهی، شهره السادات. ۱۳۹۳. تعمیر و مرمت قلعه شلمزار، سازمان میراث فرهنگی و گردشگری استان چهار محال و بختیار.
۱۴. قربانی، زهرا، و ولی بیگ، نیما. ۱۳۹۴. تحلیل ویژگی های ورودی ها در معماری قلعه های استان چهارمحال و بختیاری، سومین کنفرانس ملی توسعه پایدار در علوم جغرافیا و برنامه ریزی، معماری و شهرسازی.
۱۵. نظری گشنیگانی، خدیجه، و نظری گشنیگانی، و معصومه، طهماسبی، فرزانه. ۱۳۹۲. بررسی هنر های کاربردی در بنای تاریخی قلعه امیر مخم روستای دزک چهارمحال بختیاری. اولین همایش ملی باستان شناسی ایران.
۱۶. یانی هرچگانی، مریم، و اسماعیلیان دهکردی، زهرا. ۱۳۹۶. بررسی نقاشی ها و حجاری های قلعه چالشر، کنفرانس بین المللی عمران، معماری و شهرسازی ایران معاصر.
۱۷. یزدان پناه، حسن، و محمودیان، علی، و گوشه، فاطمه. ۱۳۹۳. یک خانه در نقش: پژوهشی در آرایه های معماری قلعه چالشر، متعلق به قاجار(حجاری های نقشپرازانة و نقاشی های دیواری خانه های احمدخان و محمودخان و...). مترجم: گل احمر، احسان، فلاح، مجتبی، محل نشر: اصفهان، ناشر: گلدسته.